

R (01)

Rodis

JOURNAL OF MEDIEVAL
AND POSTMEDIEVAL
ARCHAEOLOGY

DOSSIER

Urbanisme i espai públic
en les ciutats baixmedievals del
nord-oest de la Mediterrània

CR

Universitat de Girona
Càtedra Roses d'Arqueologia
i Patrimoni Arqueològic

Ajuntament de Roses
www.roses.cat

Amb el suport de:
Fundació
Agbar

Rodis. Journal of Medieval and Post-Medieval Archaeology - 01

© Material editorial i organització / [Editorial material and organization](#):
Universitat de Girona, Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

© Continguts i figures / [Content and figures](#): els autors / [the authors](#)

Equip editorial, objectius de la revista i instruccions per als autors i política editorial / [Editorial team, magazine objectives and instructions for authors and editorial policy](#):

www.documentauniversitaria.media/rodis

Contacte / [Contact](#):

Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic
cat.rosesarqueologia@udg.edu

Universitat de Girona
Plaça Ferrater Mora, 1
17071 Girona
Tel. 972 45 82 90

ISSN: 2604-6679

ÍNDEX / INDEX

Presentació

Presentation

7

Josep Burch

DOSSIER

URBANISME I ESPAI PÚBLIC EN LES CIUTATS

BAIXMEDIIEVALS DEL NORD-OEST DE LA MEDITERRÀNIA

URBANISM AND PUBLIC SPACE IN THE LATE MEDIEVAL CITIES
OF THE NORTHWEST OF THE MEDITERRANEAN

La trama urbana de Besalú a la baixa edat mitjana:

Evolució i característiques d'un model marcat per l'orografia

The urban plot of Besalú in the late Middle Ages: Evolution and characteristics
of a model marked by orography

9

Joan Frigola Torrent

La transformation des villes au bas Moyen-Âge entre Valence et Pise

The transformation of the towns in the late Middle Ages
between Valence and Pisa

23

Bernard Gauthiez

Girona a l'edat mitjana. L'urbanisme

Girona in the Middle Ages. Urbanism

51

Josep Ma Nolla, Jordi Sagrera

L'urbanisme de la vila de Roses (segles XI-XVIII):

La complementarietat de les fonts d'informació

The town planning of the town of Roses (11th-18th centuries):
The complementarity of information sources

69

Marcel Pujol i Hamelink

DOSSIER

**URBANISME I ESPAI PÚBLIC EN LES CIUTATS BAIXMEDIJEVALS
DEL NORD-OEST DE LA MEDITERRÀNIA**

URBANISM AND PUBLIC SPACE IN THE LATE MEDIEVAL CITIES OF THE
NORTHWEST OF THE MEDITERRANEAN

Pages	Received date	Acceptance date
53-69	15-10-2018	13-11-2018

GIRONA A L'EDAT MITJANA. L'URBANISME

GIRONA IN THE MIDDLE AGES. URBANISM

DOI: https://doi.org/10.33115/a/26046679/1_3

Josep Ma Nolla

Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria. Institut de Recerca Històrica.
Universitat de Girona
Codi Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-3367-328X>

Jordi Sagrera

Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria. Institut de Recerca Històrica.
Universitat de Girona
Codi Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-6887-0286>

Paraules clau

Girona, urbanisme, edat mitjana

Keywords

Girona, urbanism, middle ages

Resum

Girona es va mantenir reclosa dins les muralles fins a la creació del conjunt episcopal de Sant Feliu vora la porta nord de la ciutat. Els carolingis reconstruïen les muralles i eixamplaven el recinte cap el nord. Al segle XI es formava el burg de Sant Feliu i al XII l'eixample meridional, especialment l'Areny i el seu mercat. Al segle XIII s'incorporarien al procés urbà el burg de Sant Pere i el Mercadal. El creixement es densificaria fins a mitjan segle XIV amb nombrosos establiments. A la segona meitat del segle XIV, la ciutat s'estancava però encara va construir un nou recinte emmurallat.

Abstract

Girona remained confined within its walls until the creation of the episcopal set of buildings of Sant Feliu [Saint Felix] near the northern gateway of the city. The Carolingians rebuilt the walls and widened the enclosure to the north. In the 11th century, the borough of Sant Feliu was formed followed, in the 12th century, by the southern extension, especially that of Areny and its marketplace. In the 13th century, the village of Sant Pere and Mercadal were incorporated into the urban process. This growth led to densification until the middle of the 14th century, with numerous establishments. In the second half of the 14th century, the city stopped growing, although a new walled enclosure was still built.

GIRONA A L'EDAT MITJANA. L'URBANISME

EL PUNT DE PARTIDA

La ciutat fou fundada durant la tercera dècada del segle I aC a partir del desplaçament de l'*oppidum* ibèric de *Kerunta que dominava el Congost des de la muntanya de Sant Julià de Ramis i molt probablement d'algun altre poblat de l'entorn immediat del Pla de Girona, com el Puig de Can Cendra d'Estanyol (Bescanó). El nou establiment urbà ocupava una situació excepcional de cara a controlar absolutament els camins naturals que es trobaven en aquell punt geogràfic entre els quals sobresortia, per damunt de tots els altres, l'anomenat pels grecs *Camí d'Hèracles*. Calia, de grat o per força, passar pel bell mig de la nova fundació si hom volia circular de tramuntana a migdia a de ponent a llevant. La tria de l'emplaçament ens revela un coneixement profund, exhaustiu del territori per part dels fundadors. Cap altre lloc oferia, ni de lluny, les mateixes condicions per assegurar un control perfecte dels camins. Recordem que a partir de l'edat mitjana Girona seria coneguda com «la Clau del Regne» i que aquestes circumstàncies expliquen bona part del seu esdevenidor històric. Fou bastida en el darrer pendent dels contraforts de les Gavarres, entre els cursos del riu Onyar, a ponent, i Galligants, a cerç, al costat mateix de l'aiguabarreig d'aquests cursos hídrics amb el Ter. Oferia una orografia complicada, amb forts desnivells, fondalades i elevacions, que fent-la incòmoda per viure-hi, comportava la contrarèplica d'innombrables avantatges en vista a la seva defensa.¹ La terrassa inferior de l'Onyar esdevingué el límit perimetral devers occident. El Marge Gros, la terrassa superior, més antiga, on s'alça avui mateix la catedral, l'antic palau episcopal i àrees immediates, era més extensa i separada per desnivells de molts metres.

La ciutat, d'un xic menys de 5 ha, tingué des dels orígens un traçat ortogonal dibuixat a partir del *decumanus maximus*, l'actual carrer de la Força, que no era altra cosa que el tram *intra muros* del Camí d'Hèrcules, de la futura Via Augusta. La trama de carrers paral·lels i perpendiculars situats a distàncies fixades, encara es pot observar. La disposició de les *insulae*, amb l'eix llarg de ponent a llevant, palesa l'adaptació al terreny i la necessitat de disposar d'un espai adequat per bastir el fòrum, notablement extens, que exigí un desplaçament atípic cap al nord però que inspirà a urbanistes i arquitectes solucions agosarades però tan preuades

1 La bibliografia més actual sobre el lloc i els orígens de *Gerunda* és extensa. Pot ser de profit consultar, Burch et al., 2007, 133-147; Nolla, 2007, 187-197; Palahí i Nolla, 2007, 213-234; Nolla, Palahí i Vivo. Curadors, 2010; Palahí, 2013, 41-70.

pels romans. Com calia, les muralles seguien la seva pròpia dinàmica, en profit d'una defensa més eficient i sòlida. Dibuixaven un espai poligonal, vagament triangular, amb un vèrtex superior a l'est (torre Gironella) i la base a la galta oriental de l'actual carrer de Ballesteries, per on circulava l'Onyar.²

Aquest perímetre urbà no canvià al llarg de l'imperi ni quan vers el 300, *Gerunda* reconstruí a consciència les seves muralles ni quan, un segle més tard, va caldre refer i millorar la porta del Fòrum.³ Aquestes foren les defenses urbanes d'època tardo-antiga i visigoda, del domini agarè, les mateixes que van traspasar els francs, l'any 785, quan els *gerundenses homines* els obriren les portes. L'any 793 la ciutat fou objecte d'un duríssim atac, dins d'una operació de més volada, per part dels andalusins, que afectà molt seriosament les muralles urbanes. Aquestes circumstàncies propiciaren el primers canvis importants de la forma urbana.⁴

L'APORTACIÓ CAROLÍNGIA

El paper determinant, des d'un punt de vista defensiu, que tingué Girona en aquells anys, abans del setge i la conquesta de Barcelona, el 801, explica la decisió

per part de Carlemany de reconstruir-les immediatament i fer-les més efectives i potents, més fermes. Paral·lelament, aprofitant l'avinentesa —i això és important per al nostre discurs— hom decidí ampliar la superfície urbana en dues direccions: cap a llevant, alçant el castell de Gironella que esdevingué un element defensiu de gran vàlua, i cap a tramuntana, en aquest cas sense cap necessitat militar però intentant aconseguir l'espai que necessitava l'operació decidida de fer entrar l'*episcopium* dins dels murs urbans, per seguretat i per fer-li ocupar un espai dominant i privilegiat, fins aleshores desaprofitat.⁵

Aquest primer eixample urbà afegí mitja hectàrea a l'antiga superfície, ara definida per unes noves muralles que reforçaven les anteriors i que definien els nous espais incorporats. La ciutat emmurallada carolíngia

coincideix fil per randa amb l'actual Força Vella, cosa que significa que el creixement urbà subsegüent, sobretot tangible des de finals del segle X, ho

Fig. 1 Plànol de la ciutat d'època carolíngia amb l'eixample nord consolidat i amb l'episcopi de Sant Feliu fora muralles.

2 A més de les referències assenyalades en la nota anterior podeu consultar, Nolla et al., 2008; Nolla i Casas, 2009.

3 Nolla, 2010, 246-254.

4 Canal et al., 2003; Nolla et al., 2008; Nolla, 2013, 71-84.

5 A la bibliografia esmentada en la nota anterior afegiu-hi, Canal et al., 2004, 141-159.

feu més enllà, en diversos sectors, tal com veurem, que no foren fortificats, si ho van ser, fins uns quants segles després envers el darrer terç del segle XIV.

El castell de Gironella assegurava el flanc oriental, un dels punts febles de la defensa urbana. Era una autèntica alcassaba, simultàniament integrada i segregada de la ciutat. La seva puixança és recordada l'any 1285 pel cronista Desclot quan la qualifica, en un eficaç flaix descriptiu, com la força principal del recinte urbà. L'eixample septentrional no calia, militarment parlant, però tanmateix era una oferta de futur que assegurava poder realitzar la importantíssima operació urbanística de fer entrar catedral i dependències episcopals dins de l'àrea urbana. Una part ben coneguda gràcies a les excavacions arqueològiques, mostra l'existència del *cellarium* episcopal, format, entre altres coses, per unes sitges imponents on es desava la producció cerealística de les terres del prelat, com les de les vil·les de *Parietes Rufini* i *Castellum Fractum*, en els entorns immediats de la ciutat de Girona, que servien pel manteniment del bisbe, del clergat, del culte i per alimentar orfes, vídues, pobres i desvalguts. Allí mateix, en diverses botes hom conservaria el vi i l'oli episcopal.⁶

D'ençà de l'antiguitat tardana, potser des de la segona meitat avançada del segle IV, existí un barri preferentment eclesial un xic més enllà de la porta nord de la ciutat, Sobreportes des del segle XI, amb la basílica que conservava les despulles del màrtir Feliu i altres construccions sobre les quals ens manquen dades. Tots els vestigis que conservem ens conviden a situar aquest burg al costat occidental de l'antiga Via Augusta. Altres informacions ens permeten plantejar-nos la situació del *cellarium* lligat a Sant Feliu, en un sitjar que ocuparia la part alta del sector, a redós de la muralla nord, un xic més enllà, cap a llevant, de Sobreportes.⁷

L'EXPANSIÓ MEDIEVAL (SEGLES X-XII)⁸

Les circumstàncies històriques van propiciar un important creixement demogràfic a partir del segle X, especialment de la segona meitat, que es feu sentir sobretot en espais urbans. Calia tenir cura de més gent, situar-los en nous establiments atès que no tenien cabuda dins dels murs urbans. Aquesta primera expansió, encara tímida, es feu sentir al burg de Sant Feliu, a l'entorn de la basílica del màrtir, però també

Fig. 2 Recreació a vol d'ocell de la ciutat carolíngia vista des del sud-oest.

6 Nolla et al., 2008.

7 Nolla, 2013, 71-84; Nolla i Palahí, 2012, 225-243.

8 Sobre aquest tema, globalment, Canal et al., 2010; Nolla, 2014, 73-85; Nolla, 2015, 145-164.

al burg de Sant Pere de Galligants, on s'alçà un cenobi benedictí en ple segle X. El creixement cap a tramuntana, seguint la Via Augusta, fou el primer de tots.⁹ De seguida els terrenys meridionals s'afegirien a aquesta dinàmica, amb èxit aclaparador.

Al segle XI, en un moment determinat del qual hauria començat l'ocupació dels espais situats més enllà de la porta de l'Onyar, la meridional, amb la construcció de cases a un costat i altre de la via; era el carrer de les Sabateries, ara Carreras Peralta, i la zona entre Cúria Reial i Quatre Cantons. No tenim dades documentals dels inicis d'aquest procés que, tanmateix, cal deduir de notícies posteriors i de la

Fig. 3. Recreació aèria de la ciutat a mitjan segle XII.

lògica urbanística. Recordem que tot aquest espai tingué un forn documentat des de molt antic que no tindria raó de ser sense una base demogràfica suficient. És més que probable que l'existència d'un mercat estacional a l'areny del riu, actués d'esca en aquell procés.

Simultàniament, observem la consolidació de l'ocupació del burg de Sant Feliu, concretament del sector que correspon al costat oriental de l'actual carrer del rei Martí, popularment conegut com el carrer del Llop, la Via Pública. La dinàmica detectada assenjala una tendència clara de sud a nord, devers la riba esquerra del Galligants. A prop del riu s'acabaren establint persones, l'activitat professionals dels quals, tenia necessitats d'aigua corrent: blanquers, adobadors, paraires, teixidors.... Les dades

que controlem semblen assenyalar que tota aquella àrea era erma, urbanísticament parlant, abans del segle XI però no és segur. Podria haver-hi hagut una certa ocupació del sector més meridional que, ara com ara, desconeixem.

Més endavant, durant el segle XII, s'aniria ocupant paulatinament la zona més baixa del burg, entre Galligants i Onyar, un espai que només pogué ser edificat i habitat després de la construcció del mur de l'Areny, a la riba de l'Onyar, que ho feia possible. Aquesta obra imponent esdevingué un dic que protegia de les avingudes del riu i feia possible bastir-hi habitatges. Un temps després, va caldre alçar un altre mur encara més enllà de l'antic com a conseqüència de la pressió demogràfica i de la necessitat de sòl.

ARENY, CAP DE L'ARENY I VILANOVA

L'ocupació del sector meridional, a l'entorn de la via, que ben aviat esdevindria el principal espai de creixement urbà des de tots els punts de vista, hauria començat al segle XI i, potser, abans i, com sol passar, des de la porta de la muralla en

9 Canal et al., 2000; Canal et al., 2010.

avall. Mancats de dades documentals ens hem de refiar de notícies indirectes i de la lògica urbanística per reconstruir aquest procés. Només la fixació d'una cronologia ferma, tal com hem pogut fer en altres llocs, ens defuig. Deixem-ho estar. Potser en un futur la recerca arqueològica i documental podran ajudar-nos a ser més precisos.

Allò que s'anomenaria des dels inicis del segle XIII la Sabateria, l'actual carrer de Bonaventura Carreras Peralta, hauria estat la primera zona edificada amb cases més enllà de la porta de l'Onyar, potser primer ocupant la galta oriental i, després, la occidental tot i que justament en aquell indret, les condicions topogràfiques, l'allunyament de la llera del riu, fa raonable pensar en una ocupació simultània. Pel que fa a migdia de l'actual plaça de l'Oli, el carrer de Ciutadans que fixa en el seu recorregut la Via Augusta romana, les dades, puntuals però valuoses, assenyalen l'aparició de diversos establiments per fer-hi habitatges, des de les acaballes del segle XI i, amb més intensitat, durant la primera meitat del segle següent. A finals del segle XII, hi havia una continuïtat d'ocupació amb poques interrupcions fins al límit meridional del Cap de l'Areny. Es localitzava al sud de l'actual plaça de Catalunya en un lloc anomenat de *Passaturis* cruïlla entre la via Augusta i l'antic camí, també romà, de Sant Feliu de Guíxols, que circulava entre els contraforts muntanyosos de les Gavarres i l'Onyar. Aquesta activitat constructiva frenètica mostra el dinamisme de la ciutat, la seva riquesa, el seu creixement i un cert exhauriment de les zones septentrionals o, directament, una nova orientació més meditada i amb més futur. Convé recordar, tanmateix, que des dels inicis de l'actual carrer de Ciutadans, venint del nord, només s'ocupà la galta oriental del camí, que fregava els desnivells del Marge Gros i cercava seguretat en relació amb el riu. Paral·lelament, a un ritme un xic diferent, s'anà urbanitzant la Vila Nova, el barri que cavalcava sobre aquell fort desnivell, a l'est del carrer de Ciutadans, de la plaça del Vi i del carrer Albereda que conformava, també la galta oriental, el Cap de l'Areny. El sector nord de la Vila Nova s'ajuntava amb l'àrea del temple de Sant Martí, d'origen antic,¹⁰ on existien edificacions, conreus i pedreres des d'època carolíngia.

Tanmateix, la urbanització efectiva de l'Areny fou una conseqüència de l'actuació del comte Ramon Berenguer IV.¹¹ El 1160 ordenava el mercat i els seus entorns, un espai ampli que s'estenia des de l'actual plaça del Vi, al sud, fins al carrer de la Cort Reial, al nord, i, de fet, fins a la porta sud de la muralla de la ciutat. La regulació establia la creació de rengleres d'obradors, taules i bancs separades per carrers i una gran plaça central per al mercat tot fixant-ne els límits detalladament. L'actuació comtal pot ser considerada una reacció a la pressió exercida pels establiments que els darrers anys havien impulsat diferents institucions lligades a la Seu i a l'església de Sant Feliu a la part baixa de l'Areny propera al riu Onyar, espai que el comte devia considerar pròpia del mercat. Per l'altra banda, les ordinacions comtals qüestionaven unes senyories principalment eclesiàstiques que s'havien fixat al segle XI i, evidentment, van esclatar els litigis que van perdurar trenta anys. Val a dir però que, la trama urbana actual de l'antic

10 Nolla, 2014-2015, 133-145.

11 Canal et al., 2010, 92-93

Areny, segueix fil per randa les disposicions del 1160 i d'altres posteriors com la del conveni de pacificació del 1172, per la qual s'acordava crear una plaça nova amb la renúncia reial d'edificar en una illa urbana: les Albergueries, que avui és la plaça del Vi.

El traçat de les illes urbanes i dels carrers que les envolten es van adaptar a la topografia natural, marcada pel riu Onyar i les Gavarres i a les vies i camins antics. Encara més influència va exercir la distribució aloera dels dominis eminents. Els amidaments dels diferents alocs demostren que el repartiment es va generar a partir d'un mòdul de cinc destres i en múltiples que es podien desglossar en quarts i mitjos. A l'àmbit gironí, el destre fou la unitat de longitud habitualment emprada en el mesurament de terres i edificis entre els segles IX i XI.¹² Al segle XII es va substituir per la braçada o cana, la vara de vuit pams, que fou una mesura omnipresent durant la baixa edat mitjana. En conseqüència, la trama urbana de l'Areny deriva d'aquella distribució anterior del segle XI, i les illes i els carrers s'hi van amollar ben ajustats. Aquest procediment també s'endevina en la disposició de la xarxa urbana del Cap de l'Areny malgrat que es va urbanitzar principalment durant el segle XIII.

A la darrerria del segle XII tingué lloc una altra actuació urbanística de primera magnitud, l'ocupació del sector oriental de l'actual carrer de Ballesteries, que exigí la creació d'un camí, de fet un carrer, que va permetre la urbanització d'aquella zona però, sobretot, crear un nou vial que facilitava estalviar-se la travessa interior de la ciutat emmurallada per anar de nord a sud i viceversa, sempre a peu pla. Aquesta primera variant tingué importants conseqüències en tot ordre de coses, algunes de les quals esmentarem al llarg d'aquest treball. A través de l'actual carrer de Calderers, aquell camí passava per la plaça de Sant Feliu i l'actual carrer de la Barca, ben protegit pel mur de l'Onyar, tot cercant un pont acabat d'obrar que salvava el Galligants, un quants metres a l'oest del camí antic.

EL SEGLE XIII

Representa la primera fase del període de màxima expansió urbana i puixança de la ciutat medieval. Durant els primers anys, la principal activitat constructiva va continuar centrada a l'Areny i al Cap de l'Areny. Tal i com va succeir al burg de Sant Feliu, un dels elements imprescindibles per a la consolidació del creixement urbà de la zona fou la construcció d'un potent mur de contenció fluvial que es projectà al llarg de la riba de l'Onyar aprofitant un marge natural, des del Cap de l'Areny, a migdia, fins al començament de les Ballesteries, al nord. Es documenta explícitament a partir dels any vint però la datació podria recular uns anys, pels volts del tombant dels segles XII/XIII ja que, en aquell moment, s'estava edificant la galta de llevant de l'actual carrer de l'Argenteria, just en el punt on hi havia d'haver el mur.

12 Sobre el destre a Girona a Sureda, 2008, 398-402.

Els primers obradors i tallers instal·lats abans del 1200 es reformaven en aquest moment o substituïen paulatinament per nous edificis; bàsicament cases, algunes veritables palaus urbans, amb obradors i espais de treball a la planta baixa que conferien al barri un aspecte atapeït i bulliciós. L'espai al mercat anà minvant a mesura que es densificava la construcció. Per satisfer la demanda de sòl urbà es deixava edificar sobre les places i els carrers públics mitjançant pilars, arcs i voltes que deixaven lliure la circulació als vianants i on s'instal·laven parades i taules. L'autoritat pública en regulava les condicions i els àmbits on es podien bastir, ja que calia garantir el dret de pas de llum i la ventilació dels carrers. Les més antigues es documenten el 1192, a les voltes d'en Rosés quan el batlle reial donava llicència per aixecar-ne unes que havien de ser semblants a les ja existents en el lloc. Se'n bastiren arreu però especialment a la Rambla ja que els edificis més propers eren prou lluny, al Mercadal a l'altra banda del riu, i permetia construir-les sistemàticament sense impediment. A mitjan segle XIII bona part de les voltes de la Rambla ja funcionaven. Els pilars s'assentaven damunt el mur de l'Areny cobrint el carrer de cap a cap, aleshores la Merceria. A la banda forana, envers el riu, s'estenia un serral ampli que davallava suaument fins a l'Onyar. La preexistència d'un marge natural el situava a una cota baixa respecte de la Merceria, que es va accentuar amb la construcció del mur de l'Areny. Així, el desnivell vertical arribà als quatre metres. Als anys vint es va aprofitar per establir-hi taules del mercat que formaven rengleres entre carrers. Els accessos es garantien mitjançant portes i escales obertes al mur de l'Areny. Aquest desplaçament de parades vora l'Onyar era fruit de la saturació de l'antiga plaça interior del mercat, espai que era completament ocupat per les taules fixes de la carnisseria o boqueria i les de la peixateria. Abans del 1300 es van aixecar sengles llotges d'obra de pilars i arcades que les van arcerar.

Els anys centrals del segle marquen el punt de sortida d'una forta empenta urbanitzadora general a tota la ciutat. Barris que s'havien mantingut marginals o amb menys densitat d'ocupació urbana reprenien amb força l'activitat constructora que només es va veure parcialment pertorbada pel setge francès del 1285.

Un d'aquests barris va ser la Vilanova i el Puig, és a dir, la zona que s'enfila per les Gavarres des del rectorat de la universitat fins a la Mercè passant pel carrer del Portal Nou amb totes les travessies. A priori era una de les zones més complexes per l'orografia abrupta. Des de la segona meitat del segle XII, algunes famílies com els Ripoll, els Puig i ja en el segle XIII, els Martí i altres, compraven cases i finques i hi realitzaven establiments. Paral·lelament, envers la primera meitat del segle XIII, es construïa un mur de contenció, descrit en els documents

Fig. 4. Mapa de la ciutat a mitjan segle XIII.

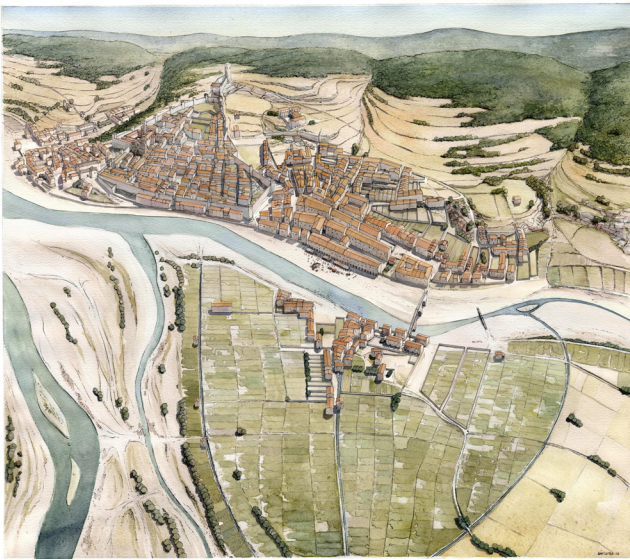

Fig. 5. Recreació a vol d'ocell de la ciutat vers mitjan segle XIII.

com *la muralla* (*murus*) per consolidar i estabilitzar el marge gros, nom que designava el penya-segat de recorregut nord sud que separava el Puig de l'Areny. La instal·lació del convent dels predicadors, nom popular dels dominics, el 1252, va suposar l'alienació d'una part de l'alou de Sant Martí Sacosta i potser va incentivar-hi canvis, ja que, tot seguit, els preposits de Sant Martí iniciaven una cadena d'establiments urbans dins els seus dominis.¹³ Els altres senyors aloers, Sant Feliu i la Seu també realitzaren notables establiments. Cap a final del segle el sector del Puig de la Vilanova presentava un aspecte molt urbanitzat, però encara suburbà, amb cases, horts i trilles barrejades.

El Mercadal inicialment comprenia tot allò que quedava al nord del rec Monar. La concentració de molins, la major part de domini reial, a la part baixa del rec comportava l'activitat d'una certa població que devia justificar l'erecció de l'església de Santa Susanna, sufragània de Sant Feliu i esmentada per primera vegada el 1081, i el funcionament d'un forn de coure pa en dates reculades.

Durant la primera meitat del segle XIII es consolidaven els nuclis primigenis de cases al voltant de l'església i del forn de pa de la sagristia Major de la seu i se'n definien de nous. Un es trobava enganxat al rec del Portell, el braç meridional del rec Monar, a prop de l'actual carrer de Santa Clara. A més de molins hi havia cases, entre les quals, la del monestir d'Amer des del 1228 i la primera casa que fundaren els mercedaris a Girona el 1243. El Mercadal s'anava poblant i l'església de Santa Susanna es convertia en parroquial pels volts del 1233. Era el moment en què els franciscans s'instal·laven a Girona per fundar-hi un convent. El solar inicial, delimitat pel rec Monar, al nord, i per un camí similar en orientació i emplaçament a l'actual carrer Nou, a migdia, es va ampliar considerablement cap al sud i l'est mitjançant la compra de patis i horts fins assolir un predi notable. L'operació més gran es va realitzar entre els anys 1249 i 1252. S'eliminava el camí abans esmentat i, en compensació s'obria una plaça vers migdia que es va conèixer com el pla o plaça de Framenors. Avui és l'avinguda de Sant Francesc.

Al sud, el paisatge era dominat per les hortes de Fontanilles i Cuguçac que s'estenien fins a les immediacions de l'hospital nou. La institució se situava a prop de la confluència del camí de Caldes, actualment el carrer de la Rutlla, amb el camí Barcelonès. Es va fundar l'any 1211 per un grup de confreres de Sant Martí Sacosta. D'aleshores ençà va rebre donacions i llegats testamentaris que, amb el temps, van permetre disposar d'un important alou al seu voltant.

En el darrer quart del segle XIII el creixement del Mercadal va ser espectacular ja que es va urbanitzar una part substancial de Fontanilles i Cuguçac. Els primers

13 Per al procés urbà medieval d'aquest sector de la ciutat a Canal, Nolla i Sagrera 2011, 133-147.

establiments s'emplaçaven vora els vells camins d'accés: Fontanilles i Savaneres principalment, però aviat es van perfilar noves illes urbanes delimitades amb nous carrers, alguns dels quals han desaparegut: Teixidors (Ginesta), Canaders (Pompeu Fabra), Flassaders, Corral...

El burg de Sant Pere també es va urbanitzar plenament al segle XIII. Un dels primers espais afectats va ser una ampliació cap a llevant del monestir amb la formació d'unes illes de cases arrencades al camí de Sant Daniel que es van anomenar burg superior de Sant Pere. No obstant aquesta puntual intervenció, l'activitat principal cal centrar-la cap a ponent del burg, envers el riu i vora el Planiol de Sant Pere, més o menys l'actual plaça de Sant Pere, que servia de cementiri. El procés arrencava el 1252 amb una concòrdia arbitrada per un litigi entre el cenobi i l'anomenat hospital dels capellans, l'antiga xenodòquia, que cap a les darreries del segle XII la Seu havia traslladat del palau episcopal a uns solars immediats al monestir de Sant Pere. El document conté en realitat el pacte amb les disposicions i línies mestres per a la futura urbanització del sector que ben aviat s'implementaria.¹⁴

EL SEGLE XIV

Als primers anys del segle XIV encara sovintegen els esments documentals de cases i finques arruïnades del temps del setge del 1285. Es veu ben bé que els estralls d'aquella escomesa trigaren a cicatritzar. No obstant això, la ciutat no va perdre empenta ja que, des del punt de vista urbà, va continuar creixent fins a mitjan segle. Més que expandir-se, que ho va fer puntualment, es va densificar. Va ser el període per excel·lència dels establiments urbans. En efecte, en els horts, trilles i solars lliures a l'interior de les illes urbanes s'hi edificaven cases i construccions. En algunes operacions fins i tot es traçaren nous carrers per delimitar més illes però dins una estructura urbana bàsica ja consolidada. D'establiments se'n van realitzar pràcticament arreu i van ser permesos o promoguts per tots els àmbits del domini senyorial. La monarquia, empesa per les incessants necessitats de tresoreria, va alienar bona part del domini reial a l'Areny. També i, malgrat l'oposició dels jurats de la ciutat, va promoure la construcció de cases a nous espais vora la riba del riu Onyar; les cases de la galta de ponent de l'actual Rambla, de les Ballesteries i les del carrer Calderers fins a l'extrem septentrional del burg de Sant Feliu.

Les senyories eclesiàstiques també en van afavorir a través de promotors particulars: la trilla d'en Bordils (avui el Pallol), els d'en Serra, vora la Mercè, els de Berenguer Renall i Adelaida d'Osca, al Cap de l'Areny, els de Ramon Venguí i els de Ramon Provençal, al Mercadal, els d'en Vendrell i els de Blanca Alomar, a Fontanilles, els establiments del Corral, a Cuguçac, els de l'hospital Nou (actual Rutlla)...¹⁵

14 Canal et al. 2000, 159-162.

15 Canal et al., 2010, 104-109.

Fig. 6. Plànol de la ciutat cap a mitjan segle XIV.

Les respostes i solucions urbanes a la densificació tampoc foren innovadores però ara s'incrementaven. Un dels efectes fou el creixement vertical de les cases amb edificis de fins a quatre pisos i l'ús sistemàtic de parets mitgeres, és a dir, comunes o compartides per dos habitatges que es convertia en una pràctica habitual a tota la ciutat. L'economia d'espai va influir en la minva d'amplada dels solars. Veiem que, el 1322, els solars dels primers establiments per bastir les cases de la galta esquerra del carrer Calderers sota l'impuls de Ferrer de Lillet, amidaven quatre canes i mitja d'amplada (uns set metres). Els que es feren més endavant havien reduït l'amplada a tres canes i dos pams (menys de cinc metres), tal i com corrobora el capbreu reial del 1350 sobre les cases i patis del mateix sector¹⁶. Aquesta mida al voltant de les tres canes és la que es va implantar com a amplada de referència de tots les cases i solars dels carrers de les Savaneres i Canaders.¹⁷

Indubtablement, la pressió de la propietat privada sobre la via pública arribà a nivells notables. A banda de la solució ja comentada de pilars i arcs sobre els carrers, s'implementaven altres estratègies com els «passatges».

Eren trams coberts de carrers amb estances suportades per arcades encavallades a l'alçada del primer pis contra façanes confrontades a banda i banda del carrer. Amb freqüència es tractava de connectar dues cases d'una mateixa propietat que restaven separades pel carrer.¹⁸ Tanmateix, la forma més comuna emprada per l'arquitectura popular a l'hora de guanyar espai per a la casa consistia en afegir balcons i tribunes. La documentació les anomenà envans, un cos sobresortit de la vertical de la façana suportat per bigues i jàsseres de fusta. Se n'han conservat pocs testimonis ja que l'estructura superior es construïa amb materials peribles: puntals i travesses de fusta i tempanells primers de morter de calç i pedruscall menut.

Durant el segle XIV, la Força o ciutat vella va encabir dues realitats ben diferenciades que assolien plena maduresa: el barri catedral i el call jueu. El primer comprenia tota la part alta de la Força, des del verger del castell de Gironella fins al Mercadell o plaça ubicada davant les escales de Santa Maria. La catedral amb el recinte canonical i el palau episcopal eren les pedres angulars que vertebraven el conjunt. Al seu recer es van instal·lar les seus de les diferents administracions

16 Canal et al., 2000, 127-131.

17 L'excavació arqueològica de l'avinguda Pompeu Fabra de Girona va permetre observar les filades de cases aparellades medievals amb una amplada estandarditzada al voltant de les tres canes. Veieu Palahí i Nolla, 2007.

18 Passatge devia ser el nom comú aplicat a aquestes estructures sobre carrer. Amb aquesta forma apareix de tant en tant en els documents, malgrat ser redactats en llatí. És el cas de la casa de Bonanat de Taialà a la pujada de Sant Martí el 1356: «In quadam passatge tro super carreriam quod passatge est inter cocina et alia partita mei hospicio quam haveo versus circio.» (Arxiu Diocesà de Girona, Capbreu de la pabordia de juny de Sant Feliu, 1356, 28 d'octubre).

de la catedral i del bisbat creades entre els segles XI i XII: sagristies, Major i Segona, ardiaconats, pabordies, cabiscolia i clavaria. Cal afegir-hi les residències dels canonges concentrades rere la catedral i en el carrer Alemanys. També s'hi aplegaren les cases de beneficis instituïts, dels clergues beneficiats i les de molts monestirs que tenien residència a Girona: Sant Cugat del Vallès, Santa Maria de Vilabertran, Sant Salvador de Breda... Fora d'aquest espai però ben a prop de les escales de la catedral hi havia l'Almoina del pa de la Seu (la Pia Almoina), institució benèfica i assistencial fundada per Arnau d'Escala al segle XIII, i el vell forn de pa de la Ruca també lligat a la Seu.

Per envergadura, la construcció principal del segle XIV va ser, sens dubte, l'inici de la fàbrica gòtica de Santa Maria, car la romànica havia quedat petita, reflex del creixement de la ciutat dels darrers segles. Així, al 1313 s'engegaven les obres per bastir una nova capçalera amb girola i capelles radials que es consagrava el 1343. Immediatament es començaven les capelles laterals que havien d'encerclar les noves naus del temple gòtic — la intenció inicial era la de bastir tres naus—, obra que es va enllestir en nau única en diferents fases i trigà molt temps.

El call jueu es va vertebrar a ambdues bandes de l'actual carrer de la Força que als segles XIII i XIV s'anomenà carrer major del call. El primer esment específic es remunta al 1160, un moment en el qual encara no estava massificada la presència jueva. Durant el segle XIII es va estendre en direcció nord i sud fins arribar a la màxima expansió cap al 1300; des del Mercadell al portal de l'Areny. En aquesta època la sinagoga es trobava emplaçada a la galta de ponent de l'actual carrer de la Força i a tocar de la placeta que avui mena a les escales de la Pera. Per ponent afrontava amb la muralla antiga sobre el carrer Ballesteries, mentre que, pel nord i pel sud, els límits venien marcats per sengles carrerons avui desapareguts que, arrencant des de la muralla, es projectaven en direcció est fins al carrer de la Força. Contenia la sala d'oració, el pati o l'escola. De la distribució interna sabem que el pati s'obria a ponent amb la muralla com a límit occidental i la sala d'oració restava a llevant. El pati era l'àmbit més espaiós i disposava d'un pou.¹⁹

En una data imprecisa del segon quart del segle XIV, l'aljama va decidir construir un micvé, car la sinagoga no en disposava. Fins aquell moment s'havien utilitzat els banys públics del burg de Sant Feliu, els actuals banys àrabs, que es llogaven puntualment amb aquesta finalitat. Els banys jueus es van ubicar vora la sinagoga en un solar al costat exterior de la muralla del carrer de les Ballesteries. Es va

Fig. 7. Recreació aèria de la ciutat a mitjan segle XIV.

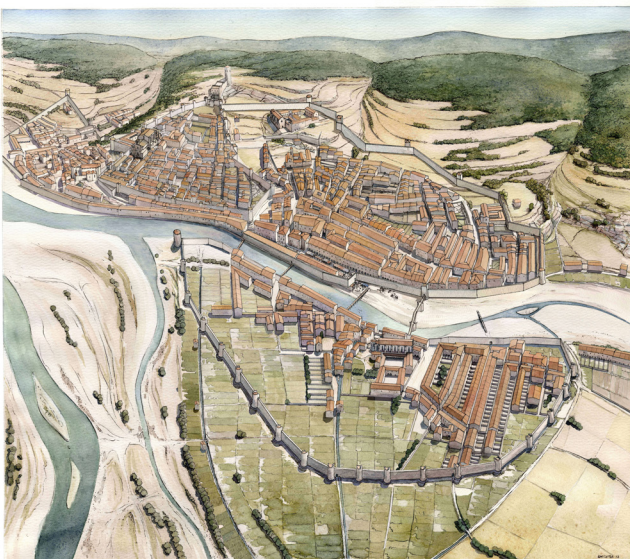
haver d'habilitar un accés des del pati de la sinagoga mitjançant una escala que travessava la muralla.

La pesta del 1348 arribava a Girona després d'unes anyades de males collites. La davallada de població es va amortir durant uns anys amb flux procedent dels entorns rurals, però van cessar les operacions massives d'establiments i es van haver de revisar censos a la baixa de moltes cases i finques per falta de demanda. La ciutat es va estancar.

LES MURALLES DEL SEGLE XIV²⁰

L'expansió urbana de Girona s'aturava i fixava a mitjan segle XIV. La darrera obra important, la que havia de completar i perfilar la ciutat medieval va ser la construcció d'una nova muralla. En temps del rei Pere el Cerimoniós, la guerra amb Castella i la presència de tropes mercenàries rondant pel principat propicià un clima d'inseguretat que cominà el monarca a ordenar l'emmurallament de viles i ciutats de Catalunya. Girona va haver d'aixecar unes noves muralles que havien d'encerclar i protegir els nombrosos barris que s'havien anat desenvolupant més enllà de l'antic clos murat.

Fig. 8. Vista a vol d'ocell de la ciutat amb les muralles baixmedievals enllestides.

Primerament es va refer la muralla antiga, recinte que aviat s'anomenaria Força Vella. El 1361 el rei en disposava l'arranjament per alliberar-la d'obstacles i aconseguir un pas de ronda de 13 pams de cana. També decidí la reparació i millora de les torres existents i la construcció de noves: les dels portals de Sobreportes i de l'Areny i, en diferents trams del recorregut, la torre Cornèlia, les de Ballesteries, les del tram de migdia, el portal Rufí... Les obres no van concloure fins al 1368.

La reforma de la muralla vella va contemplar dues obres paral·leles que hi van quedar incorporades: una cuirassa al carrer de les Ballesteries i la fortificació del temple de Sant Feliu que, com s'havia vist en el setge del 1285, per la proximitat amb el portal de Sobreportes plantejava seriosos problemes de defensa. La muralla de Ballesteries s'iniciava el 1362.²¹ Es va concebre com una ampliació de la muralla antiga cap a ponent fins al riu Onyar. Al seu interior havia de tancar i protegir les cases d'ambdues galtes del carrer Ballesteries. Contenia dos portals, a nord i a sud, protegits per un fossat.

20 Per treballs generals sobre les muralles del segle XIV a Boadas i Iglesias, 2001, Iglesias, 2003 i Canal et al., 2010, 124-133.

21 Madurell, 1965, 340.

Les obres a l'església de Sant Feliu començaven el 1363 amb treballs a la capçalera, la més propera a les muralles, amb la construcció d'un fossat i l'addició de merlets al voltant de tota la teulada; el 1374 s'enderrocava el claustre i es tancava el cementiri. Finalment, el 1385 s'erigien dues torres avançades cap a ponent sota la direcció de Pere Sacoma, una de les quals havia de ser el basament de l'actual campanar de l'església, i s'aixecava un pont per passar del teulat de l'església a la torre occidental de Sobreportes.

Simultàniament s'emprenia la construcció de tres recintes nous que havien de tancar la ciutat a ambdues bandes del riu Onyar: el dels burgs de Sant Feliu i de Sant Pere de Galligants, el de l'Areny i Vilanova i el del Mercadal.

El 14 d'abril del 1375, el rei Pere ordenava la construcció de la muralla del burg de Sant Feliu. L'obra comprenia dos trams: el més oriental havia de davallar des de la muralla del claustre i la canònica de la seu fins al Galligants, davant de la capçalera del monestir de Sant Pere, mentre que la muralla occidental aniria al llarg de l'areny de l'Onyar, més enllà de la plaça de Sant Feliu.

El 1378 el rei comunicà a l'abat i comunitat de Sant Pere de Galligants la seva voluntat d'incloure el mateix monestir, la plaça i una part del burg de Sant Pere dins els murs de la ciutat. Així es fortificaven els absis i el campanar del monestir però les obres s'allargaren fins poc abans del 1400, ja que la torre i el pany de muralla propers a Santa Eulàlia Sacosta (Santa Llúcia) encara no estaven enllestits el 1396.

El 1366, s'establien talles per finançar la muralla meridional i nomenar els encarregats de l'obra, però el traçat no es va fixar definitivament fins el 1369. Entre els anys 1374 i 1380 es va treballar en el tram sobre el convent de Sant Domènec amb la gran torre rodona de predicadors sota la direcció de Pere Sacoma, mestre major de la Seu. Al 1374 s'iniciava el tram vora el riu Onyar i al 1379 es treballava a la torre del pont de Framenors, el precedent de l'actual pont de Pedra. Un ban municipal del 1396 qualifica l'obra gairebé acabada amb els seus portals i torres: el del Carme, de Bonaventura, d'en Cardonet, de l'Àngel, del Pont de Sant Francesc i de la Vilanova.

El 1368 es redactaren els capítols sobre la construcció de les muralles del Mercadal. Al 1370 les obres es van aturar per donar prioritat a les de l'altra banda de l'Onyar. Malgrat que es reprenien el 1374, l'impuls definitiu no va arribar fins al 1385. Tot i amb això, els esments documentals sobre l'obra de les muralles del Mercadal s'allargaren fins al 1402, moment en el qual restaren definitivament acabades.

El recinte del Mercadal era el més llarg de tots. Tenia cinc portals: el d'en Vila davant l'actual plaça de Catalunya, el Portal dels Flassaders o de Santa Caterina a la confluència del camí barcelonès (actual carrer Migdia) i el de Caldes (carrer de la Rutlla), el de Santa Clara, proper al convent homònim que va romandre fora del recinte, el del Monar i el de Figueroles a l'extrem nord. Els murs eren reforçats amb 19 bestorres intercalades a distàncies regulars i una torre rodona semiexempta vora el portal de Figueroles.

BIBLIOGRAFIA

- BOADAS, J., IGLESIAS, D. 2001, *La muralla de Girona. Fotografies 1877-2002*, Girona: Ajuntament de Girona.
- CANAL, J., CANAL, E., NOLLA, J. M., SAGRERA, J. 2000, *El sector nord de la ciutat de Girona. De l'inici al segle XIV*, Girona: Ajuntament de Girona, (Història Urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 4).
- CANAL, J., CANAL, E., NOLLA, J. M., SAGRERA, J. 2003, *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval*, Girona: Ajuntament de Girona, (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica 5).
- CANAL, J., CANAL, E., NOLLA, J. M., SAGRERA, J. 2004, L'entrada del complex episcopal dins murs entre els segles X-XI, *Actes del II Congrés d'Història de Girona. La catedral de Girona (27 i 28 de novembre de 2003)*, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLV, 141-159.
- CANAL, J., CANAL, E., NOLLA, J. M., SAGRERA, J. 2006, *La forma urbana del call de Girona*, Girona: Ajuntament de Girona, (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica 7)
- CANAL, J., CANAL, E., NOLLA, J. M., PALLÍ, Ll., SAGRERA, J. 2008, La construcció de la muralla medieval del Mercadal en el darrer terç del segle XIV, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLIX, 59-86.
- CANAL, J., CANAL, E., NOLLA, J. M., SAGRERA, J. 2010a, *Atles d'història urbana de Girona. Segles VI aC-XVI*, Girona: Ajuntament de Girona.
- CANAL, J., CANAL, E., NOLLA, J. M., SAGRERA, J. 2010b, *Girona en el segle XIII (1190-1285). Cartografia i descripció de la ciutat medieval*, Girona: Ajuntament de Girona, (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica 9).
- CANAL, E., NOLLA, J. M., SAGRERA, J. 2011, L'evolució d'un sector de la ciutat: el campus del barri Vell: de *suburbium* a nucli antic, *Universitat de Girona. Història, arquitectura i patrimoni*, Girona-Figueres: Universitat de Girona-Brau, 133-147.
- IGLESIAS, D., 2003, *La muralla de Girona: dels orígens a l'enderrocament*, Girona: Ajuntament de Girona.
- MADURELL, J.M. 1965, Las obras de las murallas de Gerona (1362-1685). Notas documentales para su historia, *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, XVII, 331-372.
- NOLLA, J. M. 2007, *Kerunta: l'oppidum de Sant Julià de Ramis, De Kerunta a Gerunda*, PALAHÍ, Ll., NOLLA, J.M., VIVÓ, D. (a cura de) *Els orígens de la ciutat*, Girona: Ajuntament de Girona, 187-197 (Col·lecció Història de Girona 41).
- NOLLA, J. M. 2010, Les muralles de la Força Vella. Dades arqueològiques i documentals, FIGUERAS, N., VILA, P. (a cura de), *Miscel·lània en honor de Josep M. Marquès*, Girona-Barcelona: Diputació de Girona, Patronat Francesc Eiximenis-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 246-254.

- NOLLA, J. M. 2013, La ciutat entre l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana (segles V-XI), *Girona. Construir la ciutat (I). De Kerunta a la crisi baixmedieval*, Girona: Ajuntament de Girona, 71-84 (Conferències a l'Arxiu Municipal 8).
- NOLLA, J. M. 2014, Girona durant l'edat mitjana. El creixement d'una ciutat, *Girona medieval. La clau del regne*, Girona: Ajuntament de Girona, 73-85, (Col·lecció Història de Girona 50).
- NOLLA, J. M. 2014-2015, En els orígens del temple de Sant Martí Sacosta. Noves reflexions, *Butlletí Arqueològic*, 36-37, 133-145.
- NOLLA, J. M. 2015, Girona a l'edat mitjana. Un model paradigmàtic de ciutat entre el segle VIII i el XV, *Actes del Cinquè Congrés d'Arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Barcelona, 22-25 de maig de 2014*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 145-164 (volum I, monogràfic: la ciutat)
- NOLLA, J. M., CASAS, J. 2009, *Arqueologia urbana a Girona. L'excavació Cuina de Casa Pastors*, Girona: Universitat de Girona, (Estudis Arqueològics 8).
- NOLLA, J. M., PALAHÍ, Ll. 2007, La fundació de *Gerunda*, *De *Kerunta a Gerunda*, PALAHÍ, Ll., NOLLA, J., VIVÓ, D. (a cura de) *Els orígens de la ciutat*, Girona: Ajuntament de Girona, 213-234 (Col·lecció Història de Girona 41).
- NOLLA, J. M., PALAHÍ, Ll. 2012, *Gerunda* en l'antiguitat tardana, VIVÓ, D., L. PALAHÍ, Ll., NOLLA, J.M. (a cura de), *Parva Gerunda*, Girona: Ajuntament de Girona, 225-243 (Col·lecció Història de Girona 48).
- NOLLA, J. M., PALAHÍ, Ll., VIVO, J. (curadors), 2010, *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*. Girona: Universitat de Girona, 2010.
- PALAHÍ, LL., JNOLLA, J.M. (coord.), CALLAVÉ, S., CANAL, E., LLOVERAS, M., MARGALL, J., PRADOS A., SAGRERA, J. 2007, *Entre l'hospici i l'hospital. Evolució urbanística d'un sector de Girona: el carrer de les Savaneres (Girona, Gironès)*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, (Excavacions arqueològiques a Catalunya 19)
- NOLLA, J. M., PALAHÍ, Ll., SAGRERA, J., SUREDA, M., CANAL, E., GARCÍA, G., LLOVERAS M. J., CANAL, J. 2008, *Del fòrum a la plaça de la Catedral. Evolució historicourbanística del sector septentrional de la ciutat de Girona*, Girona: Ajuntament de Girona, (Col·lecció Història Urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 8).
- PALAHÍ, Ll., 2013, *De *Kerunta a Gerunda, Girona. Construir la ciutat (II). De *Kerunta a la ciutat baixmedieval*, Girona: Ajuntament de Girona, 41-70 (Conferències a l'Arxiu 8).
- SUREDA, M., 2008, *Els precedents de la catedral de Santa Maria de Girona. De la plaça religiosa del fòrum romà al conjunt arquitectònic de la seu romànica (s. I aC — XIV dC)*, Tesi doctoral, Universitat de Girona, Girona.

